

Közép-Európa a környezetfilozófia tükrében*

TÓTH I. JÁNOS

Tanulmányom első részében röviden áttekintem a környezetfilozófia egyes irányzatait, majd ennek tükrében megvizsgálom az elvileg önálló bioregiók halmazaként működő Közép-Európát. Álláspontom szerint a bioregionalizmus céljai ma még nem valósíthatók meg. A cikk második részében az EU-hoz való csatlakozásban élenjáró országok helyzetét tekintem át, felhasználva az „ökológiai lábnyom”-elemzést. A környezetvédelem helyzete miatt általában elmarasztalják ezeket az országokat; a felmérések azonban azt mutatják, hogy a fenntarthatóság szempontjából az uniós átlag előtt járnak. Tehát nem indokolható az a nyugati álláspont, hogy a csatlakozni kívánó országok környezetvédelmi szempontból súlyos lemaradásban lennének.

Környezetfilozófiai áttekintés

A környezetfilozófia különböző forrásokból származik. Ezek egy része a legszigorúbb szaktudományos kritériumoknak is megfelel. Gondoljunk csak a **Római Klub** rendszerelméleti alapokon álló jelentéseire.¹ Hardin munkásságára, aki a demográfiai, ökológiai és közgazdasági megfontolásokat a közlegelő tragédiájának metaforájában egyesítette.² Herman Daly termodinamikai és a közgazdaságtani megfontolásokra támaszkodva megalkotta a gazdaság átáramlásos modelljét.³ Carson a Néma tavasz című művében elsőként mutat rá a DDT, és általában, a vegyszerek túlzott mértékű használatának káros következményeire.⁴ Más források bátran merítenek az emberi kultúra egyéb területeiről is. Lovelock Gaia-konceptiója egyedülálló módon ötvözi a modern földtudományok eredményeit és a mítoszok varázsát.⁵ Gaia legalább annyira érzelmi tapasztalat, mint tudományos felfedezés; ugyanúgy költői kifejezés, mint elméleti elképzelés. Az egy rendszerként működő föld szemléletesen jelenik meg a különböző úrfelvételeken, ahol a Föld egy rendszernek látszik; elmosódnak az esőerdők, az óceánok és a kontinensek határvonalai s nem látszanak a politikai és gazdasági megosztottságok. A spinozai alapokon álló **mélyökológia** (Arna Naes) szerint a Föld egy koherens rendszer, és annak minden alkotóeleme önmagában érték: a fa, a giliszta, a folyó, önmagában jó.⁶ Az erdő nem azért jó, mert bütört, házat, vagy tűzifát ad. Ezek mind hasznosak, de másodlagosak. A legfontosabb dolog, hogy a Földön mindennek önmagában való értéke van; minden dolog lényegi kapcsolatot tart fenn egymással, mondja Staish Kumar.⁷

Mindezek a források a környezetfilozófia központi eszméjéhez a **fenntartható fejlődés** (*sustainable development*) koncepciójához vezetnek.⁸ Ez egy olyan új társadalmi formációra utal, amely megőrzi a természetet a következő generáció számára is, miközben biztosítja a ma élő népesség alapvető szükségleteinek kielégítését. Amikor földet művelünk, terméket gyártunk, papírt, cipőt, áramot, vagy bármit – azt fenntartható módon kell tennünk. Foglalkozunk üzlettel, gazdálkodással, politikával vagy iparral, a fenntarthatóság elvét az élet minden területen alkalmaznunk kell. Minden cselekedetünket úgy kell tervezni, hogy az a fenntarthatóság és folyamatosság eszméjét tartalmazza. A tudatunkban mindig ott kell őriznünk a kérdést, vajon fenntartható-e, amit teszünk. Vajon csak rövid távú nyereségre számíthatunk, vagy hosszú távú, folyamatos és maradandó-e a tevékenységünk?⁹

A természeti alapok megőrzése nemcsak korunk alapkérdése. A múltban számos virágzó kultúra hanyatlása mögött részben vagy elsősorban a természet erőforrásainak kizsákmányolása húzódik meg. A természeti és mezőgazdasági ökoszisztémák összeomlását a társadalom dezintegrációja, illetve egy állandósult (polgár)háborús állapot követte, amely a felek számára még inkább fokozta a pusztítás mértékét. Szakemberek szerint a következő kultúrák és civilizációk hanyatlását és bukását alapvetően az élettér elpusztítása váltotta ki.¹⁰

A sumer civilizáció a Tigris és az Eufrátesz völgyében i. e. 3000–1800.

A harappan civilizáció az indiai Indus-völgyben i. e. 2300–1900.

Petra, a Nabataean királyság fővárosa, melynek romja a mai Jordániában látható. Az erdők kivágásával, a mezőgazdaság kiterjedésével és a talaj elpusztításával a petrai régió összeomlása a nyugati irányban haladó hanyatlási hullám első állomása i. sz. 600 körül.

A maya civilizáció i. sz. 600 és 800 között hanyatlott le Közép Amerikában.

Hüsvét szigetek i. sz. 400–1600 között.

A középkori keresztény etióp királyság (i. sz. 500–1000 között).

Az anasztázi indián kultúra, amelynek nyomai ma Új-Mexikóban láthatók, i. sz. 900–1200.

A fennmaradó **permakultúráknak** meg kellett tanulni a természettel való együttélést. Az amerikai indiánok úgy tartották, hogy cselekedeteinket a hetedik generáció szempontjából is végig kell gondolnunk. A permkultúra segített nekik gyerekeikről, unokáikról és ük-ükunokáikról gondoskodni; cselekedeteik hosszútávú hatásainak elemzésére tanította őket.¹¹ A folyamatosság egyik lehetséges megvalósítási módja a **bioregionalizmus**, amely decentralizált, helyileg megalapozott gazdaságot jelöl. Tanítása szerint elsősorban a helyben készült és helyben gyártott dolgokat kell használni. Azokat a javakat, amelyek a régióban nem állíthatók elő, pedig a közvetlen szomszédságból kell behozni. Kívételesen, néhány alapvető árucikk esetében, a kereskedelem kiterjeszhető akár a kontinens területére is. Meg kell értenünk a helyi régió eltartóképességét, és állandó népességszámot kell fenntartani. Egy ökológikus világban tisztelik a táj adottságait, a hely szellemét. A bioregionális társadalom koncepciója összhangban áll a Gaia-elmélettel.

A bioregionalizmus szerint a szabad világkereskedelem sem nem ökológikus, sem nem fenntartható. A felfokozott fogyasztás és a kereskedelem rengeteg energia, idő- és költségpazarlást jelent. A kormányok mindig azt állítják, hogy a gazdaság

fejlődésének és erősödésének egyetlen módja a külföldi piac megtalálása. Ez azonban nyilvánvalóan nem lehet univerzális megoldás, hiszen a világkereskedelemben a javak áramlásának ki kell egyenlíteniük egymást; ellenkező esetben elkerülhetetlen az eladósodás. Arról nem is beszélve, hogy a csereáramok kialakult rendszere önmagában is hátrányos helyzetbe hozza a periférikus és félperiférikus helyzetben levő országokat. A bioregionalizmus szerint a jelenlegi nemzeti határok a múlt birodalmainak és katonai hódításainak maradványai. A népek tagolódásában a politikai-etnikai határok helyett a természeti régióknak kellene meghatározó szerepet kapnia. A biorégióknak olyan természeti realitásokon kellene alapulniuk, mint a folyók, hegvek, völgyek, kultúrák és nyelvek.

Közép-európai biorégiók mint integrációs egységek

A Közép-Európa kifejezés a geográfiai jelentés mellett gazdasági, etnikai, politikai, sőt, vallási és kulturális jelentéssel rendelkezik. Ezért nyilvánvaló, hogy Közép-Európa definiálása mindig is viták forrása, annál is inkább, mert a történelemben folyamatosan változott e fogalom jelölete. A mai Németország által meghatározott terület például a felvilágosodás korszakában Közép-Európához tartozott, ma ezt a régiót inkább Nyugat-Európához soroljuk. Sok szakember Közép-Európa alatt a napjainkban az Oroszország és Németország közötti területet érthetjük. Természetesen Közép-Európa nem tekinthető egyetlen biorégióknak; területén több biorégió megkülönböztethető, mint a Duna-völgy, vagy a Kárpát-medence. A **Kárpát-medence** esetében különösen nyilvánvaló, hogy önálló és jól definiálható egységes biorégiót alkot. A korábbiakból következik tehát, hogy a bioregionalisták egy önálló arculatú Kárpát-medence mellett foglalnak állást. Számos hazai környezetvédő is ezt az álláspontot vallja. A hazai és nemzetközi környezetvédők globalizmusellenessége jól dokumentálható. Gondoljunk csak a seatleai, prágai tüntetésekre, vagy a hazai környezetvédő mozgalom különböző állásfoglalásaira.

Véleményem szerint azonban nem szerencsés az ideális és a reális, a stratégia és a taktika, a hosszútávú tervek és a rövidtávú lehetőségek közötti különbségek figyelmen kívül hagyása. A jelenlegi állapotok közel sem tekinthetők ideáltípusnak, és óvatosságra intenek. Térségünk környezeti kérdéseiről beszélve elkerülhetetlenül szólnunk kell a ciánszennyezésről, amely az országunkat szinte folyamatosan érő szennyezések közül a legsúlyosabb volt. A ciánszennyezés több oldalról is jól példázza, hogy a Kárpát-medence mint biorégió gondolata még nem aktuális. Bármilyen integráció, így a kárpát-medencei integráció is előfeltételezi, hogy a benne élők azonos értékrendet kövessenek. A tiszai ciánszennyezés bizonyítja, hogy a román értékrend a környezeti kérdésekben jelentős mértékben különbözik a hazai, illetve a nyugat-európai standardoktól. Az integráció küszöbén álló Magyarországnak választania kell a két értékrend között. Keleti szomszédunk értékrendjének választása környezetvédelmi szempontból visszalépést jelentene. A ciánszennyezés abból a szempontból is tipikus, hogy a katasztrófát egy fejlett ország vállalatának elavult technológiája és egy fejlődő ország kezdetleges infrastruktúrája együtt okozta. Az ilyen típusú környezeti balesetek

gyakran sújtják a második és harmadik világ országait. Természetesen lehet kárhoyztatni az ökológiai gyarmatosítás folyamatát, a centrum és a periféria közötti igazságtalan viszonyt, ennek ellenére tény, hogy Közép-Európa országai nem tartoznak a centrumhoz.

Pusztán etimológiai szempontból persze lehet amellett érvelni, hogy a közép-európai régió Európa centrális helyzetben levő, tehát a centrumhoz tartozó területe – politikai–gazdasági szempontból azonban egyáltalán nem beszélhetünk erről. Nyilvánvaló, hogy Európának a politikai–gazdasági értelemben vett centrumhoz tartozó részét csak az Európai Unió jelenti s a schengeni határoktól keletre gazdasági és politikai értelemben már csak félperifériáról és perifériáról beszélhetünk. Ezért ha a csatlakozásra váró országok jelenleg túlhangsúlyozzák közép-európai identitásukat és érdekeltségeiket, akkor azt kockáztatják, hogy kívül maradnak az Európai Unión, és végleg a perifériára kerülnek. Következésképpen még inkább ki lesznek téve az ökológiai gyarmatosításból fakadó veszélyeknek és kockázatoknak. Tehát pusztán környezetvédelmi szempontból sem tekinthető jó megoldásnak az európai integráció elutasítása. Ugyanakkor hosszútávon, az európai integráció keretein belül érdemes és szükséges gondolkodni a Kárpát-medence mint **egységes biorégió** fogalmában.

A társult közép-európai országok integrációjáról

Közép-Európa integrációjában a környezetvédelemben mutatkozó hiányosságok jelentik az egyik nehézséget. Az Európai Unió szakértői általában azt hangoztatják, hogy a környezetvédelem terén régióink nem felel meg az európai színvonalnak. Például az Európai Unió csatlakozással kapcsolatos kérdőívekre adott magyar válaszok alapján három területen marasztalnak el bennünket: a szennyvízkezelés, a levegőtisztaság-védelem és a hulladékgyaldálkodás terén. Emellett problémának tekinthető az alacsony energiahatékonyság, a vidék fejletlensége, a kis területekre korlátozóó paraszti gyaldálkodás; és a sor hosszan folytatható. A fenti megállapítások a többi csatlakozásban élenjáró közép-európai országra is érvényesek.

Az az álláspont, hogy Közép-Európa környezeti kérdésekben jelentős mértékben le van maradva Európa nyugati részétől, az európai közvéleményben nem okoz különösebb megütközést. Sőt, éppen ellenkezőleg, a média és a közvélemény éppen ezt várja, hiszen az az általános tapasztalat, hogy Európa nyugati fele a társadalom egyéb területein – gazdaság, egészségügy, nyugdírendszer stb. – is a keleti rész előtt jár. Miért jelentene a környezeti probléma kivételt? Ez a felfogás azonban, bármennyire is megfelel az átlag polgár – éljen Európa nyugati vagy keleti felén – várakozásnak, alapvetően hamis. A környezetvédők előtt közismert, hogy a globális méretű ökológiai válságot alapvetően a fejlett világ (centrum) túlzott fogyasztása illetve a fejlődő világ (periféria) túlnépesedése okozza. Közép-Európa olyan köztes régió, amely alapvetően egyik „bűnben” sem marasztalható el, s így elvileg jó adottságai vannak egy fenntartható régió kialakítására. Ezeket a kvalitatív megállapításokat az ökológiai lábnyom elemzésével kvantitatív formában is ki lehet fejteni.

Ökológiai lábnyom

Az élethez a különböző természeti erőforrások elfogyasztására van szükség. Mindazt a természeti szolgáltatást, melyet akár közvetlenül, akár közvetve felhasználunk, területnagyságban is kifejezhetjük. Ez megmutatja, hogy mennyi termékeny földet és vizet foglalunk el annak érdekében, hogy előállítsuk azokat a javakat, amelyeket elfogyasztunk, vagy annak érdekében, hogy megszabaduljunk a hulladékainktól. Ha az emberek mindennemű fogyasztását területnagyságban fejezzük ki, akkor megkapjuk, hogy egy nemzet, avagy a Föld lakói együtt mekkora területet vesznek igénybe létfeltételeik kielégítése érdekében. Az **ökológiai lábnyom**-elemzés (*ecological footprint*) olyan számítási eszköz, amely lehetővé teszi, hogy megbecsüljük a társadalom fenntarthatóságának mértékét.¹²

Rees és Wackernagel szerint a fenntartható gazdálkodás esetében Föld hatmilliárd lakójának mindegyikére két hektárnyi terület jut. Sajnos a világ lakossága ennél húsz százalékkal többet, 2,4 ha/fő területet vesz igénybe. Tehát az emberiség összességében már ma is **túlhasználja az erőforrásokat**, nem fenntartható módon gazdálkodik. A tényleges és a lehetséges földhasználat közötti különbség jelenti az emberiség ökológiai deficitjét. Az ökológiai deficit nyilvánvaló következménye a különböző környezeti válságok, illetve általában a természeti kapacitások túlhasználása és elszennyezése. Vagyis az emberiség feléli a rendelkezésre álló természeti tőkét. Mint minden tőke, a természeti tőke is lehetőséget ad arra, hogy szerényebb fogyasztás mellett folyamatosan élvezzük a tőke hozadékát, de persze lehetséges a tőke gyors felélése is. Sajnos a fogyasztó társadalmak ez utóbbi lehetőséget választják. Ráadásul a fogyasztói társadalom ideológiájának expanziója rendkívül veszélyes, hiszen ez az út az emberiség számára értelemszerűen járhatatlan. Ha a Földön mindenki az Európai Unió standardjai szerint élne, akkor még legalább két másik Földre lenne szükségünk. Tekintve, hogy bolygónkat nem lehet szaporítani, a globalizáció tipikus következménye – a felfokozott várankozásokkal ellentétben – nem a gazdagság, hanem a szegénység lesz. A centrum túlfogyasztása szükségképpen együtt jár a periféria szegénységével, a generációk közötti környezeti igazságtalansággal, és a globális ökológiai válság elmélyülésével. E tendenciákat igazolják a következő mellbevágó adatok. Ha a világ népességét – a ma jellemző etnikai, társadalmi és gazdasági viszonyok megtartásával – 100 főre csökkentenénk, akkor¹³

- 52 nő és 48 férfi lenne közöttük;
- hatan uralnák a világ javainak 59%-át;
- mindössze egy fő részesülne egyetemi képzésben, s egy főnek lenne számítógépe;
- 80 fő nem megfelelő körülmények között lakna;
- 70 közülük nem tudna olvasni;
- 50 százalékuk alultáplált lenne.

A szerzők a különböző országok ökológiai lábnyomait önmagukban is vizsgálták. Mint a táblázatból is látható, a legnagyobb ökológiai lábnyoma egy átlag amerikai állampolgárnak van, aki csak 9,6 hektár felhasználásával tudja biztosítani életformáját. Ez 25 futballpálya együttes területével egyezik meg. Egy kanadai ökológiai lábnyoma az amerikai 75%-a (7,2 hektár/fő). A fenti adatok alapján kiszámítható Nyugat-Európa ökológiai lábnyoma is, amely 4,9 hektár/fő, s ez lényegesen meghaladja a közép-európai átlagot, melynek értéke 3,6 hektár/fő. Magyarország tényleges ökológiai lábnyoma ennél is lényegesen kedvezőbb, 3,1 hektár/fő, de még ez az érték is 22%-kal haladja meg a világpolgár átlagos ökológiai lábnyomát. Ha Magyarország **fenntartható gazdálkodást** folytatna, akkor egy lakosra 2,6 hektár terület jutna. Látható tehát, hogy a magyar társadalom viszonylag közel van a fenntartható állapothoz.¹⁴ Ma egy nyugat-európai állampolgár majdnem 5 hektár nagyságú ökológiai lábnyommal rendelkezik, vagyis ekkora terület természeti erőforrásait használja fel, illetve ekkora terület szükséges számára ahhoz, hogy az általa megtermelt szennyező anyagokat a környezet valamilyen módon eltüntesse. Ha ezeknek az országoknak saját területükön kellene gazdálkodniuk és megélniük, akkor ezt nem tudnák megtenni a mai fogyasztási színvonalon. Tehát az Európai Unió országainak óriási az ökológiai deficitje. Ökológiai deficit alatt az egyes nemzetek által ténylegesen használt földterület és az ország határain belül rendelkezésre álló, ökológiailag produktív területek különbségét értve.

A nyugati országokat az a hit vezérli, hogy miután megoldják a gazdasági problémáikat, lesz pénzünk a szociális és a környezeti problémák megoldására is. Ez az álláspont azonban nyilvánvalóan hamis: a nyugati gazdasági modell robbanásszerű terjedése, a globalizáció nem csökkentti, hanem éppen ellenkezőleg, növeli a környezeti válságot.

Az integráció dialektikája

Nyilvánvaló, hogy álságos az a nyugati álláspont, hogy Magyarország – illetve a csatlakozásban élenjáró Közép Európa környezeti kérdésekben le van maradva az EU-tól. Az EU és Közép-Európa környezeti helyzete és környezetvédelmének tényleges viszonya ellentmondásos. Egyrészt az EU-ban a természeti, ökológiai értékek már nagy mértékben elpusztultak, a gazdaság elképesztő mértékű ökológiai és környezeti károkat okoz, a társadalom nem fenntartható módon működik, másrészt viszont sokkal erőteljesebbek a környezetvédő mozgalmak, és az Unió környezetvédelmi gyakorlata is sokkal fejlettebb, mint régióinkban. Ezzel szemben Közép-Európában relatíve több természeti érték található, a gazdaság kisebb ökológiai és környezeti károkat okoz, és a társadalom is sokkal közelebb áll a fenntarthatósághoz, miközben a környezeti tudatosság és a környezetvédelem sokkal fejlettebb, mint Nyugat-Európában.

Tehát fennáll annak a veszélye, hogy az integrációval felerősödnek az ökológiai gyarmatosításból fakadó hatások, és így természeti kincseink elpusztulnak, környezetünk tovább romlik, és/vagy a fogyasztó életforma általánossá válásával Közép-Európa gazdasága is még inkább fenntarthatatlanná válik. A rendszerváltás

óta azt a fogyasztói életformát céloztuk meg, amellyel kapcsolatban már az EU vezetői is felismerték, hogy tarthatatlan. Sajnos rossz irányba haladunk – ennek jelei az életminőség romlása, a társadalmi tőke pusztulása, az emberi viszonyok monetarizálódása, a közjavak és közösségi szolgáltatások pusztulása, az amerikai fogyasztási szokások és életforma felértékelődése stb.¹⁵ Közép-Európának el kellene kerülnie a gazdasági növekedés és a fogyasztói társadalom csapdáit, e ma már túlhaladottnak tekinthető társadalmi forma csapdáit, az életminőség javítását, s egy ökológiai szempontból fenntartható társadalom megteremtését kellene célként kitűznie.

Tekintve, hogy az ökológiai szempontok elkerülhetetlenül rákényszerítik a fejlett országokat, s így az EU-t is arra, hogy jelentős lépéseket tegyenek a fenntartható társadalom kialakítása érdekében, s hogy a fejlett államok deklarált célja a fenntartható társadalom megvalósítása.¹⁶ Ezért célszerű lenne, ha Közép-Európa számára is e fenntartható állapot kialakítása lenne az elsődleges stratégiai cél. Annál is inkább, mert Közép-Európa, s különösen Magyarország adottságai jó lehetőségeket biztosítanak a fenntartható társadalom kialakítására. Az integráció lehetőséget ad arra, hogy Közép-Európa átvegye az EU fejlettebb környezetvédelmi gyakorlatát, s így megóvja természeti értékeit; sőt, hogy identitását megőrizve sikeres lépéseket tegyen a fenntartható társadalom felépítése érdekében. Véleményem szerint ugyanis Közép-Európa nemcsak történelmi és kulturális szempontból érdekes terület, hanem mint a fenntarthatóság állapotához közelebb álló társadalmi rendszer a jövő, illetve társadalmi és gazdasági szempontból is figyelemre méltó régió. A közép-európai országok életformája egy, a nyugat-európai fogyasztói társadalomtól különböző életformát jelent, s mint ilyen inkább tekinthető fenntarthatónak, ha tetszik, haladónak, mint azok. Ha a Közép-Európai országok bátran és határozottan felvállalnák a fenntarthatóság eszméjét, akkor ez a politika nemcsak hagyományaink megőrzését segítené elő; a környezetpolitika központba helyezése olyan identitást adhatna e régióknak, mely az Európai Unió számára is tanulsággal szolgálhatna.

Jegyzetek

*A tanulmány megírását az FKFP–0488/2000 keret támogatta.

1. Meadows, D.L.: *The Limits to Growth*. Universe Books, New York, 1972.
2. Hardin, G.: The Tragedy of the Commons. *Science*, 1968. december 13.
3. Daly, Herman – Cobb, John Jr.: *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Beacon Press, Boston, 1989.
4. Carson, Rachel: *Néma tavasz*. Katalizátor iroda, Budapest, 1994.
5. Lovelock, J. E.: *Gaia. A földi élet egy új nézőpontból*. Göncöl Kiadó, Budapest.
6. Naes, Arna: *The Deep Ecological Movement. Some Philosophical Aspects*. *Philosophical Inquiry* 8, 1986.
7. Kumar, Staish: <http://www.c3.hu/~bocs/eletharm/harpart/> /kuma3p17.htm A cikk a Prakriti Indiai Nemzetközi Központban tartott szeminárium előadásán alapul (New Delhi, 1993 január). A *Resurgence* 160. számából fordította Faludi Erika
8. Brown, Lester R.: *Building a Sustainable Society*, 1981.
9. Staish Kumar: i. m.

10. Rees, William, E.: Human Ecological Assessment of Economic and population health. In: P. Crabbé, A. Holland, L. Ryszkowski, L. Westra (szerk.): *Implementing Ecological Integrity: Restoring Regional and Global Environmental and Human Health*, 2000.
11. Kumar: i. m.
12. M. Wackernagel – W. Rees: *Our Ecological Footprint: Reducing Human Impact on the Earth*. New Society Publishers, Philadelphia and Gabriola Island, BC, 1995–96.
13. <http://www.origo.hu/tudomany/tarsadalom/990808hatmilliard.html>
14. http://d6b.cas.psu.edu/footprint_hectares.htm
15. Kiss Károly: *Ezredégi Kertmagyarország. Egy környezetorientált gazdaságfejlesztési program indítékai és körvonalai*. V-kiadó, Budapest, 1994.
16. White Paper, 1993. Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways forward into the 21st Century. Commission of the European Communities. *Bulletin of the European Communities*, Supplement 6/93.